

LEPSIUS'UN, 1. DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA ENVER PAŞA İLE GÖRÜŞMESİ

(LEPSIUS' MEETING WITH ENVER PASHA
DURING THE FIRST WORLD WAR)

Dr. Ramazan YILDIZ

Öğretmen, Viyana
ramazanyildiz@gmx.at

Özet: *Johannes Lepsius'un, Ermeniler hakkında kaleme aldıklarının Avrupa'da ciddiye alınmasının en önemli sebebi, Alman-Ermeni Cemiyeti'nin başkanı olarak görev yapmış olması ve bu görevde iken Harbiye Nazırı Enver Paşa ile bir görüşme yapmış olmasıdır. Bu makalede Lepsius'un, "Der Todesgang des Armenischen Volkes" isimli kitabının ön sözünde yazdıklarından yola çıkarak Enver Paşa ile yaptığı görüşme özetlenmekte ve başta İstanbul'daki Avusturya elçisi olmak üzere, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin değişik şehirlerinde konsolosluk yapmış veya başka görevler icra etmiş olan Avusturyalı görevlilerin, amirlerine gönderdikleri raporların Ermenilerle alakalı olan bazı kısımları ele alınarak okuyucuların, Ermenilerin tehciri kararına başka bir pencereden bakmalarına ve bu raporları Lepsius'un söyledikleriyle mukayese etmelerine imkan sunulmaktadır. Avusturyalı görevlilerin raporları, "Haus- Hof- und Staatsarchiv" (HHStA) denen Avusturya Devlet Arşivi'nde bulunmaktadır.*

Anahtar kelimeler: *Alman-Ermeni Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı, Ermeni Tehciri, Johannes Lepsius, Jön Türkler*

Abstract: *The main reason why the works of Johannes Lepsius about Armenians are taken seriously in Europe is, that he was the president of the German-Armenian Society and as such had met Enver Pasha, the Minister of War. In this article, we present a summary of his meeting with Enver Pasha based on information from his book "Der Todesgang des Armenischen Volkes". Further, we present information from official reports with regard to Armenians, sent by the Austrian ambassador, several consuls, and other Austrian officials who worked in the Ottoman Empire during the First World War, to their superiors. This will enable the reader to look at the Armenian deportation decision from a different angle and to compare the reports with Lepsius's statements. These reports by Austrian officials, can be found in the Austrian state archive, called the Haus- Hof- und Staatsarchiv" (HHStA).*

Keywords: *Armenian Deportation, First World War, German-Armenian Society, Johannes Lepsius, Young Turks*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesini, bağımsızlıklarını elde etmek için değerlendirmek isteyen ve bu sebepten dolayı ülke düşmanlarıyla iş birliği yapan Ermenilerin savaş bölgelerinden uzak yerlere göç ettirilmesi, Meclis-i Vükela tarafından 30 Mayıs 1915 tarihinde kararlaştırılmış ve tespit edilen kurallar dâhilinde uygulanmıştır.¹ Ermenilerin isyan etmelerini önlemek için düşünülen bu tedbirler, Lepsius ve başka birçok Avrupalı tarafından kasten, 'Ermenileri tamamen yok etmek için alınmış kararlar' şeklinde okunmuş, Türkleri suçlamak için her türlü yalan ve iftiraya başvurulmuştur. Mesela, Paul Rohrbach isimli bir yazar şöyle diyor: "Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk hükümeti, savaş esnasında Ermenilerin tamamını yok etmek için karar vermişti. Bu kararı şöyle uyguladı: Askerlikle yükümlü olanlar orduya alınıp ekseriyetle kurşuna dizildiler. Ermeni şehir ve köyleri yağmalanıp halk göçe zorlandı. Evlerinden alınan Ermeniler, yiyeceksiz ve bineksiz yüzlerce kilometre yürütülüp Suriye ve Mezopotamya'ya atıldılar. Büyük bir bölümü yolda açlık ve hastalıktan öldü veya konvoydan alınıp öldürüldü. Fırat'a kadar ulaşanlar toplama kamplarına dolduruldu ve kendilerine yiyecek verilmedi. Bir buçuk seneden fazla devam eden bu trajedide yaklaşık 1.500.000 Ermeni öldü. Bütün bunları yaparken Türkler hiç kimseyi dinlemediler, "bu kimseyi ilgilendirmez, bizim iç meselemizdir" dediler. İstanbul ve İzmir'deki Ermeniler Avrupa'ya yakın oldukları için katliamdan kurtuldular. Fakat savaştan önce iki milyondan fazla olan Ermenilerden şimdi Türk toprakları üzerinde sadece birkaç yüz bin Ermeni kaldı.²

Bir başka yazar da benzer iddialarda bulunarak şöyle diyor: "Jön Türklerin ihtilaliyle (ki muvaffak olmaları için Ermeniler Jön Türklere çoğu kez yardım etmişlerdi) pek bir şeyin değişmediği, 1909 Adana Katliamı'yla ortaya çıkmıştı. Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermenilere yapılan gaddarlıkları ise anlatmak için kelime bulmak mümkün değildir. Bir milyonun üzerinde Ermeni ya kılıçtan geçirildi, ya da açlıkla ölüme mahkum edildi. Binlerce ve binlerce zavallı çocuk, kadın ve yaşlı, tehcir esnasında aylarca çöllerde ve vahalarda yürütüldüler. Çektikleri acıları tavsif etmek mümkün değildi. Bu kervanı gören, onları mahşer meydanına giden ölümler sanırdı. Hürriyet için can veren bu milyonlarca isimsiz kahramanın ruhları, Ermeni dağı Ararat'ın (Ağrı Dağı) üzerinde ebediyen Ermeni bayrağı dalgalanmadıkça rahata ermeyecektir."³

Sonu gelmeyen bühthanlardan bir tanesi de şu şekilde ifade edilmiştir: "Osmanlı topraklarındaki Ermeniler, silahsızlandırılıp savunmasız hale getirildikten sonra, yok edilmelerine başlandı. Önce 1915'te, 24 Nisan'ı 25 Nisan'a

1 Meclis-i Vükela Mazbatası, Defter no 198, Karar sıra no 163

2 Paul Rohrbach, *Erlebnisse und Erfahrungen in Armenien*, Leipzig 1926, s 4-5

3 Paul Essabalian, *Das Armenische Volk im Wandel der Jahrhunderte*, Viyana 1939, s. 85-87

bağlayan gece, 600 kadar Ermeni eşrafı, keyfi bir şekilde, ihanet ithamı ile gözaltına alındı. Üç günlük gözaltından sonra, ülkenin içlerine doğru sevk edildiler. Bunların içinde entelektüeller, tüccarlar, tabipler ve milletvekilleri de vardı. Hiçbir şikâyet olmadığı halde Diyarbakır'a sevk edildiler. Nakliye esnasında birçoğu öldürüldü. Diyarbakır'a ulaşan birkaç düzine Ermeni ise mahkemede ifadeleri alınarak idama mahkûm edildiler. Mart 1915 sonunda Ermeniler, düşmanlarla beraber hareket edecekler bahanesiyle (ki bunlar Ruslar, İngilizler ve Fransızlardı) Kuzey Suriye çöllerine sürülmeye başladı. Bu, Mayıs 1915'ten itibaren katliam şeklini aldı. Gerçekten söz konusu olan sistemli bir şekilde Kilikya, Batı Ermenistan ve sonra diğer vilayetlerdeki Ermenileri yok etmekte. Kavurucu yaz sıcağında, kadınlar, çocuklar ve yaşlılara dahi dikkat edilmeden, yaya olarak güneye sürüldüler. Daha çabuk helak olsunlar diye yanlış yollara sokuluyorlardı. Bu ölüm yürüyüşünün yanı sıra, Müslüman ahalinin saldırıları ve kılıçtan geçirmeleri de oluyordu ki, makamlar bu olayları önlemek yerine organize ediyor ve destekliyorlardı. Bütün bunlara rağmen hayatta kalabilenlerin, Fırat kenarındaki Dar az-Zor ve Ra'sul-ayn toplama kamplarında sadist görevliler tarafından, sonradan geleceklere yer açmak için, on binlercesi ya dövülerek öldürüldüler ya da içinde petrol bulunan mağaralarda yakıldılar. Böylece 4 Ekim 1916'da, İstanbul'daki Alman elçisinin tahminine göre bir buçuk senenin içerisinde Osmanlı topraklarında savaş öncesi yaşayan iki buçuk milyon Ermeni'nin bir buçuk milyonu yok edilmiş oldu. Önceki kurbanları da sayarsak 1878-1922 arası iki milyondan fazla Ermeni Türkler tarafından yok edilmiştir.”⁴

Avrupa ülkelerindeki yazarlar ve kuruluşlar, Ermeni meselesinin sahneye çıkışından itibaren Ermeniler tarafından yapılan propagandaların tesiriyle %90 Osmanlı aleyhtarı yayınlar yapmışlar, 1878 Berlin Antlaşması'na imza koyan batılı devletlerin, Ermeni meselesiyle özellikle ilgilenmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bernstein: “Eğer hükümetler bu görevlerini unuturlarsa halkın onlara görevlerini hatırlatmaları gerekir. Zulme uğrayan, baskı altında tutulan Ermenilerin beklentileri bunlardır. Başka da başvuracakları kapı yoktur. Berlin Antlaşması'na imza koyan devletler, Ermeni halkı yeryüzünden tamamen silinmeden bu halk için bir şeyler yapmalıdırlar. Rusların İstanbul ve sıcak denizlere inme arzusu sebebiyle Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması'nı, Berlin Antlaşması'yla geçersiz kılanlar, başta İngiltere olmak üzere, meseleye sadece Rusya açısından bakmamalıdırlar, bilakis Türklerin Ermenilere yaptıkları zulümler açısından bakmalıdırlar.”⁵ diyordu.

Müellifin kullanmış olduğu “Ermeni halkı yeryüzünden silinmeden” tabiri, Osmanlı aleyhinde yapılan menfi propagandaların etkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Eğer Türklerin, Ermenileri yeryüzünden silmek gibi bir

4 Tessa Hofmann, *Die Armenier*; Basım yeri ve tarihi belli değil, s. 35-36

5 Eduard Bernstein, *Die Leiden des Armenischen Volkes und die Pflichten Europas*, Berlin 1902, s.6

niyet ve planları olsaydı bunu, en güçlü oldukları dönemlerde rahatlıkla yapabilirlerdi. Böyle bir şey yapılmadığına göre, Batıların meseleye insafla yaklaşmaları gerekir. Nasıl Türklerin, Ermenilere haksızlık yapması doğru değilse, taşımadıkları bir niyetten dolayı ve işlemedikleri bir cinayetten dolayı Osmanlıları itham etmek de doğru değildir.

Ne var ki Batılılar ithamda sınır tanımamaktadırlar. Mesela, Tessa Hofmann şöyle diyor: "Abdülhamid'in kurduğu özel Kürt birlikleri, 1894-1896 arasında sistemli bir şekilde 300.000 Ermeni'yi katletmişlerdir. Ermeniler, Abdülhamid'in zulmünden kurtulmak için bütün muhaliflerle birlikte çalışmışlardır ve 1908'de Jön Türkleri desteklemişlerdir. Fakat Jön Türkler döneminde durumları daha da kötüleşmiştir. Nisan 1909'da Adana'da 300.000 Ermeni katledilmiştir."⁶

Şayet iddia edildiği gibi, 1894-96 tarihleri arasında 300.000 ve 1909 tarihinde 300.000 Ermeni katledildi ise istatistiklere göre, Osmanlı toprakları üzerinde en çok 200.000 Ermeni'nin kalmış olması icap ederdi. Zira yapılan istatistiklere göre o tarihlerde Anadolu'da 800.000 kadar Ermeni mevcuttu.⁷ Bu durumda Osmanlılar tehcir esnasında 1,5 milyon Ermeni'yi nasıl bulup katlettiler? Kaldı ki askerden veya ülkeden firar ederek Rus ordusuna katılan, İngiliz ve Fransız harp gemileriyle Fransa ve Amerika'ya göç eden 200.000 civarında Ermeni'nin mevcudiyeti de çeşitli kaynaklarca doğrulanmaktadır.⁸

Gerçek bu olduğu halde Karen Jeppe adında biri şu bühtanda bulunuyor: "Türkiye'de yaşayan iki milyon Ermeni'den bir milyonu savaştan önce çeşitli şekillerde işkencelerle öldüler. Geri kalan bir milyon Ermeni'nin ise malları yağmalandı ve yurtlarından sürüldüler. Türkiye'deki Ermenilerin çektikleri bunlarla son bulmadı, devam etti. 1915 senesinde Ermeniler büyük bir sürgüne tabi tutuldular. Bu sürgün eski Ermeni vilayetlerinde uygulandı. Ve bunların hemen hemen hepsi katledildi. Sadece Kilikya Ermenilerinden yüz bin kişi hayatta kalmıştı ki onlar da Suriye'ye, diğerlerinin katliam yapıldığı yere sürüldüler. Barıştan sonra kimi Ermeniler, Amerikan gemileriyle Kilikya'ya geri döndü, çünkü orası Fransızlar tarafından işgal edilmişti."⁹

Avrupa basınında Türklerin aleyhinde yazılanlara cevap mahiyetinde, Avrupa'da ikamet eden Türk temsilcilerinin de zaman zaman makaleler yazıp yayınladıkları olmuştur. Mesela, daha evvel Washington'da Türk elçisi olarak bulunmuş olan Ahmed Rüstem Bey, doğru bilgi edinmek isteyen İsviçreli

6 Tessa Hofmann, *Die Armenier*, Basım yeri ve tarihi belli değil, s 35-36

7 Ramazan Yıldız, "Vilayat-ı Sitte'de Ermenilerle ilgili Reformlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 25, s 57-82.

8 Wolfgang Gust ve Sigrig Gust, *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16 - Dokumente aus dem Politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts*, <http://www.armenocide.de>, 1914-08-11-DE-001-V.

9 Karen Jeppe, *Neu-Armenien im Abrahamsland*, Potsdam 1930, s 3-5

için “Ermeni Mes’alesi Cihan Harbi ve Türk” başlıklı bir makale yazıp Bern şehrinde yayınlamıştır. Ahmed Rüstem Bey bu makalede, İngiliz ve Rus parası ve entrikaları ile Ermenilerin Osmanlı Hükümeti’ne karşı kışkırtıldığını, tehcir esnasında vuku bulan bazı nahoş olayların az sayıda memur tarafından işlenmiş hatalar olduğunu, Hristiyan tebaanın Osmanlı’da çok büyük haklara sahip olduklarını, bu konuda Fransız diplomat Engelhart’ın yazdığı, “Türkiye ve Tanzimat” isimli eserden ve İstanbul’da bulunmuş olan Amerika’lı diplomat Mösyö Berdo’nun “Türkiye’de Ecnebîler ve Onların Vaz’iyyet-i Hukûkiyyeleri (1914)” adındaki kitabından alıntılar yaparak delillerle ortaya koymuştur ve Lord (Brays’ın) “Memâlik-i Osmaniyye’de Ermenilere Edilen Mu’âmele” adlı kitabında yer alan Türklük ve İslâmiyet aleyhindeki yalan ve iftiraları çürütmüştür.¹⁰

1. Lepsius’un İstanbul Seyahati

Lepsius, Birinci Dünya Savaşı esnasında İstanbul’a yaptığı seyahat ile alakalı olarak şu açıklamalarda bulunuyor: „1915 yılı Haziran başlarında, Dışişleri Bakanlığı’nda, önüne İstanbul elçisi Freiher von Wangenheim’in 31 Mayıs 1915’te İstanbul’dan gönderdiği bir telgraf kondu.“ Telgraf şunları ihtiva ediyordu: „Ermeni ispiyonluğunu önlemek ve toplu bir Ermeni ayaklanmasının önüne geçmek için Enver Paşa, savaş şartları çerçevesinde, büyük oranda Ermeni okullarını kapatmaya, Ermeni mektuplaşmalarını yasaklamaya, Ermeni gazetelerini baskı altına almaya ve bütün Ermenileri, Ermeni merkezlerinden Mezopotamya’ya nakletmeye niyetlendi. Sayın Dr. Lepsius ve Alman-Ermeni Cemiyeti üyeleri! Lütfen malumatınız olsun ki, Türkiye’deki siyasi ve askeri şartlar olumsuz olduğundan, hatırlatılan hususların önlenmesi mümkün değildir.“ Lepsius, „toplular sürgün toplu katliam demektir“ mantığı ile, olup bitenleri tespit etmek için İstanbul’a ve Anadolu’nun içlerine gitmek istediğini, Bakanlık Müsteşarı Zimmermann’a bildiriyor. Müsteşar da durumu, İstanbul’daki Avusturya elçisine telgrafla ulaştırıyor ve Lepsius’a vize almasını istiyor. Ancak İçişleri Bakanı Talat Paşa, Lepsius’a vize vermiyor. Lepsius müracaatını tekrarlıyor ve bu kez elçiden, ziyaret arzusunun, İstanbul’daki Ermeni Patrik’ine de bildirilmesini rica ediyor. Bu ziyaret talebinin, Alman Ermeni Cemiyeti (Deutsch-Armenische Gesellschaft) ve Almanya Doğu Misyon’u (Deutsche Orientmission) yönetim kurulları ve müsteşar Zimmermann tarafından da desteklendiği ifade ediliyor. Bunun üzerine Talat Paşa, Lepsius’un İstanbul’a gelmesine izin veriyor fakat Anadolu’ya geçmesini uygun görmüyor. Lepsius, yolculuğu esnasında, İsviçre’deki Taşnak Partisi’nin temsilcilerini görmek için Basel ve Cenevre şehirlerine uğruyor. Bükreş ve Sofya’da da yolculuğuna ara verip oradaki Ermenilerle görüşüyor. Bükreş’te,

10 BOA. HR. HU, Kr. 108/141

Alman-Ermeni Cemiyeti'nin Ocak ayında İstanbul'a gönderdiği Dr. Nazariantz ile buluşuyor. Sofya'da ise, İstanbul'dan Sofya'ya nakledilmiş olan Taşnak bürosuna gidiyor. Kendi ifadesiyle, oralarda aldığı bilgilerden "Ermeni halkının planlı bir şekilde yok edilmesine karar verildiği" kanaatine varıyor. "İstanbul'da Taşnak yöneticileri tutuklu buldukları, tutuklu olmayanlar da sıkı polis takibinde oldukları için direkt bilgi almam mümkün değil" düşüncesiyle Sofya'daki ikamet süresini uzatıyor. Sofya'da iken aldığı haberlere göre, "doğu vilayetlerinden tehcir edilen Ermeniler, yolda sistemli bir şekilde kesiliyorlar ve Ermeni milleti planlı bir şekilde yok ediliyor. Eğer batı vilayetlerindeki Ermenilerin tehciri önlenbilirse ve henüz katliama maruz kalmamış olan Kilikya Ermenileri kurtarılabilirse hala birçok Ermeni ölümden kurtarılmış olacak" mülahazasıyla, bir şeyler yapabilmek için İstanbul'a hareket ediyor ve 24 Temmuz 1915 günü akşam üzeri İstanbul'a geliyor. Meşrutiyetin ilanının sene-i devriyesi olduğu için kutlamaların yapıldığını ifade eden Lepsius, "düşman Çanakkale Boğazı'nı döverken İstanbul, Jön Türkler'in ihtilalini kutluyordu" diyor. Tokatlıyan oteline yerleşen Lepsius, takip edildiğini, görüşeceği Ermenilerin hayatlarını tehlikeye atmamak için çok dikkatli davrandığını, açıktan sadece Alman Elçiliği'ni ve Ermeni Patriki'ni ziyaret ettiğini, Almanların dahi kendisiyle birlikte gözükmeden endişe duyduklarını, hafiyelere farketmeden Ermenilerle buluştuğunu ve elçilikteki görevlilerin kendisine yürekten destek olduklarını, dehşetlerini gizleyemeyen elçilik memurlarının da göçün karakteri hakkında, Sofya'da zihninde oluşan resmi onayladıklarını söylüyor. Alman Elçiliği'ndeki belgelerin kendisine gösterilmediğini itiraf eden Lepsius, gelen belgelerle ilgili görev yapan Dr. Mordtmann'ın söylediklerinin, kendisinin elde ettiği bilgilerle aynı olduğunu veya onları doğruladığını, söylüyor. O günlerde iç kısımlardan gelen Alman misyonerlerin, öğretmenlerin, hemşirelerin de korkunç haberler verdiğini ilave ediyor. Kendisinin aldığı, henüz duyulmamış bir habere göre, mollaların camiilerde Müslümanlara, Ermenilere karşı sert tedbirlerin alınmasının Almanya'nın emriyle yapıldığını açıkladıklarını, önce buna inanmayan elçilik yetkililerinin haberin doğruluğunu öğrenince, en sert bir tavırla Bab-ı Ali'den bunun yalanlanmasını istediklerini, ifade ediyor.¹¹

1.1. İstanbul'da İkameti

24 Temmuz 1915 günü akşam üzeri İstanbul'a gelen Lepsius, üç hafta İstanbul'da kalıyor. Lepsius bu süreyi bilgi toplamak için değerlendirdiğini ve bütün milletlerin temsilcilerine, yabancı elçilere, Anadolu'da şubesi olan Hristiyan cemiyetlere, Amerikan İncil Evi'ne (Bible House) ve Anadolu'dan gelen her Avrupalı ve Amerikalı'ya yöneldiğini, hepsinin kendisine haberlerini

11 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919, ss. V-X

anlatmaya istekli olduklarını, yığınla notlar aldığını ve olaylar hakkında zihninde tam bir resmin şekillendiğini, Katolik-Mehitarist Ermenilerden, Roma-Katolik keşişlerinden, Ermeni Patrikliğinden, Alman gezginlerden ve Amerikalı misyonerlerden sürekli yeni gelişmeler hakkında bilgi aldığını, ayrıca değişik cihetlerden, Jön Türklerin içinde, kulislerin arkasında neler olup bittiğini öğrendiğini söylüyor.¹²

Kendisinden çok değerli bilgiler aldığını söylediği Amerikan Elçisi Morgenthau, diplomatik teşebbüslerinin, Jön Türk yetkilileri nezdinde hiçbir netice vermediğini, Freiherr von Wangenheim ve Fürst Hohenlohe'nin de kendisinden fazla birşeye ulaşamadıklarını söyledikten sonra Lepsius'a, Talat ve Enver Paşa'nın yüzlerine karşı öfkelenişinizi kibarca söylemenin faydasız olduğunu, bu beylerin ondan anlamadıklarını, buna rağmen haftada birkaç defa şahsen görüşmek ve yöntemlerinin tasvip edilmediğini ve bunun neticelerinin ahlaki krediyi ve Türkiye'nin ekonomik refahını tehlikeye düşüreceğini dostça idraklerine sunmak için fırsat aradığını ama kulaklarının bunlara sağır olduğunu, tehcirin nasıl katliama dönüştüğü hakkında Halep, Trabzon, Harput ve diğer şehirlerdeki konsolosların gönderdikleri haberleri en ince ayrıntılara kadar anlattığını, bu belgeleri kendisine vermek istediğini, fakat buna yetkisinin olmadığını söylüyor. Elçi, belgelerin kopyalarını Lepsius'a verip veremeyeceğini telgrafla Washington'a soruyor. Aldığı cevapta, bunun Amerika Birleşik Devletleri'nin tarafsızlığıyla bağdaşmayacağı söyleniyor. Buna rağmen elçi, Lepsius'un notlar alması için evraklara bakmasına ve notlar almasına göz yumuyor. Lepsius bu belgelerde yer ve isimler yer almadığından söz konusu olan boşluğu, daha sonra Amerikan yardım komitesinin haberlerini (kayıtlarını) elde ederek giderdiğini ifade ediyor.¹³

1.2. Enver Paşa ile görüşmesi

Amerikan elçisi Morgenthau'nun işaret ettiği gibi fayda sağlamasa bile Türk yetkilileriyle şahsen görüşmek isteyen Lepsius, deniz binbaşı Humann aracılığıyla 10 Ağustos'ta harbiye nezaretinde Enver Paşa ile görüşmek için randevu alıyor. Lepsius, bakanlığa geciktiği için Enver Paşa çıkmış, fakat çıkarken Lepsius'u İçişleri Bakanlığı'nda beklediğini, ilgililere söylemiş. Lepsius da Bab-ı Ali'ye gidiyor, yarım saat bekliyor, o esnada kendisine bir Türk kahvesi ikram ediliyor, pencereden boğazı seyrederek kahvesini içiyor ve sonra Enver Paşa kendisini kabul ediyor. Lepsius, Almanya'dan getirdiği selamı tebliğle tabii şekilde konuşmaya başladıklarını ve konuşmanın bir saat devam ettiğini; Ermeni tehciri esnasında vuku bulan hadiseler hakkında kendisinin duyduğu nahoş haberleri duyup duymadığını Enver Paşa'ya

12 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919, s. X

13 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919, s.XI-XII

sorduğunu, onun da “bütün sorumluluk benim üzerimdedir” dediğini; toplu tehcirde kadınlar ve çocukların da sürüldüğünü ve kesildiğini, bunun Meşrutiyetin ilanı ile Jön Türklerin kazandığı itibarı yok edeceğini Enver Paşa’ya hatırlattığını; Enver Paşa’nın kendisini çok rahat bir eda ile dinlediğini ve savaş esnasında bu yöntemi, ihtilalci unsurlara karşı askeri gereklilik olarak gördüğünü söylediğini; Ermenilerin askerden kaçmalarını, ajanlık yapmalarını, Zeytun ve Van isyanlarını planlanmış bir ayaklanmaya delil gösterdiğini söylüyor. Bunun üzerine kendisinin, Abdülhamid döneminde Ermenilerle ilgili ara sıra vuku bulan olayların kanlı takiplere sebep edildiğini, bu yüzden Abdülhamid’in Jön Türkler tarafından da kınandığını ve tahttan düşürüldüğünü, şimdi ise Abdülhamid’in siyasetinin devam ettiğini gördüğünü, Ermeni komplo teorisine inanmadığını söylediğini; İstanbul’daki entellektüel Ermenileri tutuklarken ihtilal hazırlıkları yaptıklarına dair ellerinde bir delil olup olmadığını sorduğunu; Enver Paşa’nın da buna karşılık gülerak “ben kendim ihtilal yoluyla geldim onun nasıl yapıldığını bilirim” dediğini ve bu işin delilinin olmadığını ifade ettiğini söylüyor.¹⁴

Lepsius, Anadolu’nun toptan ve perakende ticaretinin Ermenilerin elinde olduğunu, doğu vilayetlerinde en iyi ziraati Ermenilerin yaptığını, Ermenilerin ülkenin midesi olduğunu, hemen hemen tüm Anadolu el sanatlarının Ermenilerce icra edildiğini, şimdi bu halkın ülkeden sürüldüğünü, Ermenilerin bu fonksiyonlarını, devletin diğer unsurları; Türkmenler, Kürtler, Lazlar ve Çerkezlerin yapacağına inanmanın yanılğı olduğunu söylemiş. Enver Paşa da gülümseyerek „olabilir, savaştan sonra bir kaç yıl zayıf mideye sahip olacağız, dinleneceğiz. Düşün, eğer 40 milyon Türk ilk kez aynı devlette bir araya gelirse, Almanya Avrupa’da ne ise, biz de Asya’da o oluruz“ demiş.¹⁵

Lepsius şöyle devam ediyor: „Sözü tekrar konuya getirdim. Çoğunlukla kadınlar ve çocuklar tehcir ediliyor, eğer onların işe ve ibatelerini mümkün kılacak organizasyon yapılmazsa bedeli bunlar öderler. Çerkezlerin iskanından biliyoruz ki mahalli görevliler bu konuda yeteneksiz. Şimdi zaten savaş sebebiyle bu zor işi icra etmek için zaman ve paraları da yok. Sizin gayeniz binlerce kadın ve çocuğun yok olması olamaz.“ dedim. Enver Paşa da, “Herşey temin edilecektir. Fakat sizin bana teklifleriniz varsa onları yazılı olarak bana verin. Gereğini düşünürüm.” dedi. Ben de hemen “Tehcir edilenlerin ihtiyaçlarını organize etmek üzere bana görev verin. Gerekli yardım timlerini ve gerekli parayı temin edeceğim. Bu konuda tecrübeliyim. Abdülhamid dönemindeki katliamda yardım işini hayata geçirmiştım, ekonomik imkanları ve halkın ihtiyaçlarını bilirim, yirmi senelik tecrübemden yararlanıyorum. Eskiden Alman yardım cemiyetleri aracılığıyla binlerce yetim çocuk beslendi ve eğitildi, hastaneler kuruldu, ekonomik işletmeler açıldı. Eğer tarafınızdan

14 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919, S. XII - XIV

15 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919, S. XIV - XV

görevlendirilirimsem savaşa rağmen, tehcir edilenlere büyük ölçüde yardım işi mümkün olur.” dedim. Enver Paşa beni dikkatlice dinledikten sonra şöyle dedi: “İyi niyetinizi takdir ediyorum. Fakat teklifinizi kabul edemem. Eğer yabancıların Ermenilere yardım etmesine izin veririm, rüyalarını gerçekleştirmek için yabancı müdahalesi ümitlerine son vermezler. İç düşmanlarımızı bitireceğiz. Siz bunu Almanya’da yapamazsınız. Onun için biz sizden daha kuvvetliyiz. Ermeniler kendilerine iyilik yapan kişiler olarak sadece bizi görmeliler. Maamafih, benim sana bir teklifim var: „Toplayacağınız paraları bana verirsiniz. Onları sizin belirlediğiniz gibi kullanırım. Alman olmayan fakat sizin güvendiğiniz kişileri kontrol için görevlendiririm.” Lepsius, Alman hayırseverleri yaptıkları hayırları bizzat vazife verdikleri kişinin yerine ulaştırmasına büyük önem verirler diyerek bu teklifi kabul etmediğini söylüyor.¹⁶

Lepsius devamla diyor ki: “Görüşmemden maksadına ulaşamayınca, en azından Enver Paşa’nın nüfuzundan yararlanıp bir arkadaşımı, Alman-Ermeni Cemiyeti’imizin kurucuların- dan Dr. Heiranian’ı kurtarmayı denemek istedim. Dr. Heiranian savaşın patlak vermesinden az önce hanımını ve çocuğunu Berlin’de bırakarak yaşlı ebeveynini görmek için memleketi Divriği’ye (Sivas) gelmişti. Sivas Valisi bütün Ermeni doktorlarla beraber bunu da hapse atmıştı. Enver Paşa ile vedalaşmadan önce, bu özel konuyu da konuşmam gerekiyordu. Dr. Heiranian’dan bahsedip serbest bırakılmasını ve tekrar Almanya’ya dönmesini temin etmesini istirham ettim. Arkadaşımın bütün yanlış hareketlerden uzak duracağına ve serbest bırakılmasını asla kötüye kullanmayacağına kefil oldum. Enver Paşa arzumu yerine getirmekten mutluluk duyacağını, fakat Dr. Heiranian’ın ne ile suçlandığını Sivas Valisi’ne sorması gerektiğini söyledi. Ben de, tutuklanan diğer Ermeni doktorlar gibi Ermeni olmasından başka bir suçu yok dedim. Enver Paşa, Sivas’tan gelecek cevap imkan verirse arkadaşımın Almanya’ya dönüşünü sağlayacağına dair bir sefer daha söz verdi. Enver Paşa’nın beni uğurlarken gösterdiği dostane tavır, en azından arkadaşımı kurtarabileceğime dair olan ümidimi artırdı. Almanya’ya döndüğüm zaman deniz binbaşısı Human’dan aldığım cevaba göre, Dr. Heiranian hakkında Sivas’tan gelen yazı olumsuz olduğundan Enver Paşa, benim istirhamımı yerine getirememek sebebiyle üzüntü duymuş. Dr. Heiranian, tahmin edildiği gibi hapishanede öldürülmüş olacak ki kendisinden bir daha haber alınamadı. Enver Paşa ile yaptığım konuşmadan sonra, Ermenilerin kaderini değiştirecek her hangi bir etki yapabilme düşüncesini bırakmalıydım. Çektikleri acıları azaltmak için yapılması gerekenler Almanya ve Amerika Elçilikleri tarafından yapılmıştı. Zaten, Bab-ı Ali’nin dikkate almak mecburiyetinde olduğu başka bir merci de yoktu. Papa’nın sesinin yankısı da duyulmadı. Bundan sonra bana düşen, yeterince bilgi toplamak, basın

16 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919, S. XV - XVII

tarafından kendilerine Türk yalanları aktarılan Alman halkını, sansürün imkan verdiği nisbette aydınlatmaktı. İstanbul'da ulaşabileceğim bütün yerlerle görüştüğüm ve işleri bitirdikten sonra oradaki ikametimi uzatmanın gerekçesi kalmadı. Haliç'te geçirdiğim haftalar pek hoş geçmedi. Almanlara karşı Türk halkının duyguları dostane değildir. Almanlar da dahil, bir gün bütün yabancıları temizleyeceklerdir Polis yönetmeliğine göre, Türkçe olmayan firma isimleri ve tabelaları, Galata ve Pera gibi Avrupa vari semtler de dahil olmak üzere bütün İstanbul'da yasaklanacak ve indirilecektir. Hiç bir yabancı Beyoğlu caddesinde dükkan ve depo arasa bulamaz. Türklerle münasebet kurmak isteyen Avrupa, Türkçe öğrenmek mecburiyetindedir.”¹⁷

1.3. Almanya'ya Dönüşü ve Sonrası

İstanbul'da kalmanın lüzumsuzluğuna kanaat getiren Lepsius, dönüşte Sofya'daki Taşnak bürosuna uğrayıp, tekrar birçok haber edindiğini, Almanya'ya gelince dışişleri yetkililerine, Jön Türklere daha çok baskı yapmak gerektiğini, bunun da Türklerle ittifakı sona erdirmeden mümkün olamayacağını hatırlattığını, söylüyor. Hem Protestan hem Katolik kiliselerinin yetkilileri ile görüşmeler yaparak, kiliselerin Alman Başbakanı'na, Ermeni katliamını önlemesi ricasıyla yazılar yazdırıyor. Basın mensuplarının haftalık toplantılarına katılıp, şimdiye kadar yalan ve yaldızlı haberler yazdıklarını, gerçeğin felaket olduğunu anlatıyor ve basının tutumunu değiştirmesine sebep olduğunu ifade ediyor.¹⁸

Lepsius, “Almanya'nın, Ermeni Meselesi'ndeki tutumu, haysiyetli bir tutum değildir. Yakında Osmanlı iktisaden çökecek, Genç Türklere hareketi kuvvetlenecek ve böylece Osmanlı son bulacaktır. Böyle bir neticenin husulü üzücü olmaz. Korkunç olan İslami fanatizmle, fanatik Kürtlerin cesaretlendirilip yeni katliamların yapılmasıdır” diyor.¹⁹

Lepsius, Alman Harbiyesi'nin meseleyi çözmek için gösterdiği isteksizlik ve yüzüne karşı dostane tavırlar sergileyen aciz politikacılar sebebiyle İsviçre'ye geçti ve orada önemli günlük gazetelerde anonim olarak fikirlerini neşretmeye devam etti. Ancak yazılar, Osmanlı diplomatlarını ve Alman Hükümetini rahatsız etti. 22 Eylül 1915 günü, Almanya'nın Basel başkonsolosu, başbakan Bethmann Holweg'e bir yazı gönderip “İsviçre basınında Osmanlı'nın Ermeni politikası aleyhinde ve Almanya'nın bu konuda izlediği dış siyasetin yanlışlığı üzerindeki yazıların arkasında yüksek bir ihtimalle Lepsius vardır” diyor.²⁰

17 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919, s XVIII - XX

18 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919, s XIX - XXIV

19 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919, s 112-118

20 Hermann Goltz, *Zwischen Deutschland und Armenien*, Theologische Literaturzeitung 108, Jahrgang Nr.12 Dezember 1983

Lepsius 1916 yılının yazında Hollanda'ya geçti. Çünkü, Almanya'da kendisine yardım eden hiç kimse kalmamıştı. Hatta, kendisinin kurduğu 'Deutsche Orient Mission' (Alman Doğu Misyonu) bile onun aleyhine tavır aldı. Dışişleri Bakanlığı mensubu birkaç kişi hariç, onu fanatik diye dışladılar ve kilise çevrelerinde de huzur bozucu olarak suçlandı.²¹

Lepsius'un Anadolu seyahati hakkında bu bilgileri verdikten sonra, şimdi, o tarihlerde Osmanlı Devleti'nde bulunan Avusturyalı görevlilerin raporlarından Ermenilerle alakalı olan bazı paragraflara bakalım.

2. Avusturya Elçisi Pallavacini'nin Raporları

2.1. "Haftalardan beri Anadolu'daki, Van, Erzurum, Erzincan ve diğer Ermeni merkezlerinde karışıklıklar var. 'Ermeni Hareketi', Ermenileri, Türk halkına karşı faaliyet gösteren çetelere destek vermek üzere bir bayrağın altına topladı. Bu Ermeni hareketinde yabancı para çok büyük rol oynuyor. Geçen hafta ve son günlerde İstanbul'da çok sayıda tutuklanmalar oldu. Anadolu'daki Ermeni merkezlerinde huzursuzluk büyük boyutlara ulaştı. Ermeni İhtilal Komiteleri'nin daha yoğun çalışmalarına başladıkları tesbit edildi. Gizlenmiş silah ve cephaneler bulunmuş. Hareketin saldırılarını önlemek için ilk etapta avukatlar, doktorlar gibi entellektüel çevrelerden tutuklamalar oldu. Bunlar Divan-ı Harp'e verileceklerdir. Konya'ya götürüleceklerdir. Zahir ya serbest bırakılırlar ya da alıkonurlar."²²

2.2. "Dün Talat Bey'in dikkatini, Rusya'nın Ermeni huzursuzluğundan yararlanmak için çaba sarfettiğine ve Amerikan efkar-ı umumiyesini, Türkiye ve ortakları aleyhine tahrik ettiğine çekme imkanı buldum. Gereksiz şekilde kadınların ve çocukların kötü muameleye tabi tutulması, Türkiye karşıtlarının tahrik gayretlerini kolaylaştırır, dedim. Talat Bey, birkaç bin kişinin, fakat sadece Ermenilerin değil kargaşaya sebebiyet veren Türklerin de takibata uğradığını, itiraf etti. Kadın ve çocuklara kötü muamele yapıldığını ise kabul etmedi. Ayrıca uyarılarımdan dolayı bana teşekkür etti ve takibatın sadece suçlular için vuku bulacağını söyledi."²³

2.3. "Güvenilir kaynaklardan öğreniyorum ki, Ermenilerle meskun olan bölgelerde durum iyi değil. Van'da gerçek bir ihtilalin patlak vermesi söz konusu. Bunu da Türk tarafı kanlı olarak bastırmakta kararlı. İstanbul'da Ermeni önde gelenlerini gözaltına alma işi şimdilik durdu. Fakat Türklerin

21 Hans-Lukas Kieser, *Zion-Armenien-Deutschland. Johannes Lepsius und die Protestantische Internationale in der Spätosmanischen Welt*, Symposium des Lepsiushauses, Potsdam 13.12. 2008, s 4-8

22 HHStA PA XII209, Konstantinopel, 29 April 1915, Nr.32/P.D.

23 HHStA PA XII209, Pera, 2 Mai 1915, Nr.352

Ermenilere olan itimatsızlığı hala hakim durumda. Büyük ölçüde tutuklamalar tekrarlanabilir. Amerikalı meslektaşım, tekrar Ermeni meselesiyle ilgilenmemi teklif etti. Şu anda bunun için birşey yapamayacağımı söyledim.”²⁴

2.4. “Buradaki Ermeni-Gregorian Patriği devamlı Ruslarla temas halindedir. Eğer burada her hangi bir sebeple uygun ortam oluşursa İstanbul’da da aniden bir Ermeni isyanı çıkabileceğini ihtimal dışı görmüyorum.”²⁵

2.5. “Ermenilerin fayda sağlamayacak sertlikte, Karadeniz vadisinden içerilere göçürülmelelerini, daha önce bildirdiğim gibi, dostane bir şekilde engellemeyi gaye edinmiştim. Sonra Sadrazamla konuşma imkanım oldu. “Bazı devlet düşmanı suçlu ve zanlı Ermeniler bulunsa bile, kısa bir süre içinde, istisnasız kadın ve çocuklara da uygulanan Musul’a zorla sürgün tedbiri çok haklı gözüküyor. Tedbirin bu şekilde uygulanması, ölüm kararıyla aynı mesabededir. Bu durum şu anda düşmanın değirmenine su taşımak gibidir ve Türkiye için efkar-ı umumiyede iyi karşılanmaz” dedim. Said Halim Paşa önce itiraz etti. “Tecrübelerimiz Ermenilerin Karadeniz sahillerinde bırakılmamasını gerektiriyor” dedi. Sonunda bana anlayış gösterip her halükarda o kadar uzağa gönderilmeyip başka bir yere alınacaklarını beyan etti.”²⁶

2.6. “Şüphesiz bugün Ermenistan’da durum çok ciddidir. Bana gelen güvenilir haberlere göre Van, Bitlis, v.s. ve fakat Karadeniz sahillerinde de, Ermeniler uzun zamandan beri Rus ordusunda bulunan ihtilalci komiteler tarafından tahrik edilmekte ve bu savaş Ermenileri Türk buyruğundan kurtarmak için fırsat olarak görülmektedir. Bu ciddi hareketi bastırmak için Türk Hükümeti çok ciddi tedbirler almıştır. Bazı ayaklanmalar olmuştur ki, kanlı olarak bastırılmış, Türk tarafı büyük gaddarlık göstermiş, erkekler umumiyetle öldürülmüş ve kadın ve çocuklar dahi bizzat emniyette olamamışlardır. Ermeniler, Karadeniz sahillerinden yığınlar halinde Musul’a sürgün edilmişlerdir. Bunun ötesinde bütün Türkiye’de Ermeniler çok sıkı denetleniyor, çokça gözaltına alınıyorlar, çokça savaş mahkemesi kararları ve idamlar var. Amerika Elçisi, tüm Türkiye’ye dağılmış olan misyonerlerin haberlerine sahip. İşitilmemiş gaddarlıklar var. Morgenthau’un tahminine göre 100.000’in üzerinde Ermeni hayatını kaybetmiş olmalı. Ben de bir önceki gün sadrazamla dostane konuşmamda: “İhtilalciler ve devlet düşmanlarının hesaba çekilmesi ve en katı şekilde cezalandırılmaları çok tabiidir. Fakat idari organların kadın ve çocuklara karşı gaddarca davranışlarını yanlış buluyorum. Bu Türkiye’yi büyük sorumluluğun altına sokar ve Türkiye, Almanya ve Avusturya’dan Ermeni konusunda bu tutumu müdafaa etmesini bekleyemez”

24 HHStA PA XII209, Konstantinopel, 20 Mai 1915, Nr.37/P.C.

25 HHStA PA XII 209, Konstantinopel, 24 Juni 1915, Nr.49/P.E.

26 HHStA PA XII 209, Konstantinopel, 1 Juli 1915, Nr.51/P.E.

dedim. O da, ihtilalci ve Türk karşıtı unsurların çok büyük boyutlara ulaştığını, devletin bekası için tehlike oluşturduğunu, bunun da hükümeti en keskin tedbirler almaya zorladığını ifade etti.”²⁷

2.7. “Dünya Savaşı patlak verdiği için beri Ermeniler, ‘Türklerin umumi infialinden önemli neticeler alabiliriz’ anlayışıyla, doğu sınırlarında infiale yol açacak davranışlarda bulundular. Onlar sadece Rus ordusuna silahlı destek vermekle ve Van’ı zapt etmekle yetinmediler, aksine Türkleri topluca katlettiler. Bundan başka Ermeniler, Türk verilerine göre, Rusların saldırması durumunda bir ayaklanma çıkartmayı organize ettiler. Bu organizasyon özellikle Sivas’ta, İstanbul-Ankara-Erzurum demir yolu çizgisi üzerinde yapıldı. Yeni olarak da Çanakkale-Karadeniz arasında, Sakarya ovası boyunca bir organizasyon orataya çıkartıldı. Bu organizasyonun merkezi Adapazarı’dır. Adapazarı’nda birçok bomba bulundu. Keza Karadeniz’e akan Sakarya nehrinin her iki yakasının birçok yerlerinde bombalar bulundu. Oralarda silah depoları da mevcut olmalıdır. Ermeni çeteleri, İngiliz ve Fransızlar güneyden, Ruslar da kuzeyden Anadolu’ya girince Türk ordusuna yandan saldıracaklardır. Bütün bu keşifler, Türkler arasında Ermenilere karşı derin bir heyecana yol açtı. Onun için hükümetin, ‘Ermeniler, devletin en uzak vilayetlerine gönderilecek’ şeklindeki kararı icra edildi.”²⁸

2.8. “Dün Talat Bey’le görüştüm. İçişleri Bakanı, Ermeni takibatının sona ermesi için sert talimatlar verdiğini söyledi. Aşırı hareket eden makamların en sert biçimde hesaba çekileceğini de hatırlattı. Talat Bey’in açıklamalarından ihtilalci veya devlet düşmanı Ermenilerin bertaraf edildiği neticesini çıkarttım. Ermeni sorununa, belli ölçüde bitmiş gözyle bakılıyor.”²⁹

2.9. “İnkâr edilemez ki, şu savaşın başlangıcında, Rusların Anadolu’ya girişlerinde Kafkasya’da ve İran sınırında, Ermenilerden çok miktarda insan açıktan Rusların yanında yer aldı. Şurası bir gerçektir ki, Rusların girmek istediği bu sınır bölgelerinde az veya çok, düşmana sempati besleyen halkın mevcudiyeti, direkt bir tehlike oluşturur. Bu nokta-i nazardan hareketle, şüphesiz bu bölgeleri ve ajanlık faaliyetlerinin arttığı Karadeniz sahillerini tehlikeli unsurlardan temizlemek, hatta bazı bölgeleri belki boşaltmak bir gereklilik idi.”³⁰

2.10. “Müslüman olmayan unsurlar Osmanlı Devleti’nde, tabiri caizse devlet içinde devlet idiler. Patrik idaresinde dini olarak organize olmuşlardı. Hatta çoğu kez özel hakimler tarafından yargılanmışlardı. Dini lider, Türkler

27 HHStA PA XII 209, Yeniköy, 13 August 1915, Nr.66/P.B.

28 HHStA PA XL 272, Konstantinopel, 19/8/1915, Nr.300

29 HHStA PA XII 209, Yeniköy, 31 August 1915, Nr.71/P.B.

30 HHStA PA XII 463, Konstantinopel, 10 März 1916, Nr. 21/P.B.

tarafından bir dereceye kadar kendi milletinin hamisi olarak tanınırdı ve Bab-ı Ali’de onların menfaatlerini savunurdu.”³¹

2.11. “Kafkas cephesinde, nizami Rus birliklerinin içinde Ermeni gönüllüleri zuhur etti ve Müslüman halka tecavüzlerde bulundular. Burada Harbiye nezaretinde, bu bölgelerden kaçıp gelenler, Ermeni ve Gürcülerin yaptıkları mezalimi anlattılar ki bu mezalim, daha önce Rusların hizmetinde bulunmak için kurulmuş olan çetelerin yaptıklarından bilinmektedir. Topluca katledilen Türklerin çoğu, bilhassa Erzincan ve Trabzon’da kadınlar ve çocuklardır. Şayet Osmanlı Ordu Yönetimi, ordularına münasip bir şekilde ilerlemelerini ve Rusların bu hareketlerini düzeltmelerini sağlamalarını emrettiyse, bunun şaşılacak bir tarafı yoktur.”³²

3. Avusturya Trabzon Konsolosu Kwiatkowski’nin Raporları

3.1. “Türk kaynaklı açıklamalara göre, yaygınlaşan Ermeni başkaldırılarında, Van’da Türk makamlarına Ermenilerin saldırmasında Rusların etkisi var. Maamafih bu başkaldırı, Kürtlerin de yardımıyla kanlı olarak bastırıldı. Ermeni hareketi, Erzurum, Bitlis, Sivas ve başka şehirlerde de hissedildi ve Türk makamları duruma her yerde müdahale ettiler. Burada da muhtemelen İstanbul’un emriyle, Ermeni-Gregorian Kilisesi, Ermeni-Katolik Mabedi, Ermeni Klubü ve bazı özel evlerde usulüne uygun aramalar yapıldı. Silah, cephane, ve bazı kitaplar bulunduğu için bir takım tutuklamalar oldu. Başkaldırılar etraftaki Ermeni köylere kadar uzanıyor. Ermenilerin Rusları tutması, Türklerin yükselen nefretini artırıyor ise de burada kargaşa korkusu yok. Durum sakin. İç taraflardan gelen haberler, bölgenin adeti olduğu üzere mübalağalıdır. Onlara göre karar vermemek uygun olur. Not: Ermenilerin karışıklık çıkartmasına, güya askerlik konusunda kendilerine yapılan baskıların ve acımasız müsaderelerin sebep olduğunu, duydum.”³³

3.2. “Daha önce Van’da görev yapmış olan, Kasım 1914’ten beri Erzurum’da görev yapan ve Avrupa dostu olan Erzurum Valisi Tahsin Bey, Mart ayında, nüfuz sahibi Türklerin, Ermenileri kılıçtan geçirme uygulamalarını engelledi ve sürgünü de sadece Erzurum civarındaki köylere münhasır kıldı. Ocak-Şubat 1915 aylarında Tortum’un birçok Ermeni-Katolik köylerinde şiddet olayları yaşandı. İki Ermeni-Katolik papazı tutuklandı ama birkaç hafta sonra serbest bırakıldılar. Van olaylarıyla bağlantılı olarak Erzurum’da çok sayıda Ermeni’nin evinde arama yapıldı, 100’ün üzerinde tutuklama oldu. Fakat tutuklamalar sürdürülmedi. Netice itibariyle 15 kişi sürüldü. Bu zaman zarfında

31 HHStA PA XII 210, Konstantinopel, 8 April 1916, Nr.28/P.A.

32 HHStA PA I 946, Konstantinopel, 9 Februar 1918, Nr.13/P.B.

33 HHStA PA I 944, Trapezunt, 5 Mai 1915, Nr.Z.23/P

Ermeniler özellikle askeri icraatlardan muzdarip oldular. Türklerle Ermenilerin münasebetleri temelde bozulmuştur.”³⁴

3.3. “Trabzon’daki Ermeniler Musul’a götürülecektir. Yolda birçok kadın ve çocuk ölecektir. İaşe ve ibate yetersizliğinden, gerekli meskensizlik ve bakımsızlıktan dolayı bu, onların ölümüne hükmetmekle eşdeğerdir. Belki son anda bir yumuşama gösterilip sürgünün yalnız erkeklerle uygulanacağını temenni ediyorum.”³⁵

3.4. “Samsun’daki konsolosluğumuzun açıklamalarına göre, bu ayın (Temmuz) başlarında, çok azı müstesna, oradaki bütün Ermeniler Mezopotamya’ya sürülmüşlerdir. Birkaç yüz Ermeni kendilerini kurtarmak için İslam’a girmek yolunu tuttular fakat din değiştirmeleri geri çevrildi (kabul edilmedi).”³⁶

3.5. “Birinci Dünya Savaşı başladığında Eçmiyazın Katolikos’u, Ermenileri Ruslar lehine ayaklanmaya çağırıldı. Askerden kaçan birçok Ermeni, çeteler oluşturdu. Fakat hepsinden önce, Nisan 1915’te Van’da vuku bulan Van Ermeni isyanı, Türklerin öfkelerini artırdı ve 1915 yazında tüm Ermenilerin tehcirine sebep oldu. Alınan tedbirler Doğu Anadolu’daki altı vilayette, Trabzon vilayetinde ve Samsun sancağında bir milyon civarında Ermeni’yi etkiledi.”³⁷

4. Avusturya Halep Konsolosu Dandini’nin Raporları

4.1. “Hükümet, Doğu vilayetlerindeki Ermenilerin davranışlarını değiştirmek için, hemen hemen on aylık neticesiz çabalarından sonra, sert tedbirler ve onların büyük oranda şehirlerden ve köylerden boşaltılması kararını almıştır. Benim bilgilerime göre bu yoğun tedbirlerden Dört Yol, Hasan Belki, Antep, Kilis, Maraş, Zeytin, Osmaniye, Bosna, Kadiyemen, Hacin, Adana, Sis, Tarsus, Diyarbakır ve Elazığ’daki Ermeniler etkilenmiştir. Tahminen şu ana kadar 140.000 Ermeni sürülmüştür. Etrafta dolaşan kanlı katliam haberleri inanılır şeyler değildir. Buna karşılık büyük ihtimalle iç kısımlarda epeyce tehlikeli Ermeni unsurlarının idamı vuku bulmuştur. Hükümet, Ermenilerin olumsuz tavırlarına karşı görülmemiş bir sabır ve büyük bir müsamaha sergilemiştir. Bugün tahliyeler hala yumuşakça sürdürülüyor. Devlet organlarının tek tük saldırıları da vuku bulmuş olabilir. Kanaatime göre bir müddet, diğer Hristiyan topluluklar da sıkıntı çekeceklerdir. Zira savaş devam ettikçe onların davranışı hükümetin hoşuna gitmeyecektir. Tahliye edilenler

34 HHStA PA XXVIII368 Trapezunt, 12 Juni 1915, Nr.Z. 32/P.

35 HHStA PA XII 209, Trabzon, 26 Juni 1915.

36 HHStA PA XXXVIII, Trabzon, 20 Juli 1915, Nr.43/P

37 HHStA PA XII 463, Samsun, 13 März 1918, Z. 17/P

Dar az-Zor ve vilayetin doğu kısımlarına sevk ediliyorlar. Bu tedbirin ekonomik neticeleri şu anda kestirilemez. Bu konularda birinci derecede suçlu, benim görüşüme göre, senelerden beri bu yörelerdeki Hristiyanları bencilce motiflerle hükumete karşı, gizli ve kötü faaliyetler için kışkırtmış olan itilaf devletleridir.”³⁸

4.2. “Suedie’deki (Antalya) çarpışmalar bir süre önce son buldu. İsyancılar, aileleri ile beraber İngiliz savaş gemilerine kaçmış olmalılar. Söylendiğine göre 6000 kadar Ermeni, gönüllü olarak Çanakkale’deki savaşa gitmiş. Kadın ve çocukları da Kıbrıs’a götürülmüşler. Urfa’daki gidişat çok kötü bir hal aldı. Birkaç gün önce, taş binalarda barikat kuran ve bol miktarda mermi, dinamit ve silahla mücehhez olan Ermenilerin isyanı kırıldı. Türklerin çok ölü ve yaralı var diye iddia ediliyor. Ermenilerden de çok ölen oldu. 3000 kadar kadın ve çocuk da yaralanmaksızın Türklerin eline geçti. Üç haftalık çarpışmalar müddetince birçok isyancı oradaki Amerikan misyonuna sığındı. Türk kumandanların asileri istemelerine uzun müddet cevap verilmeyince misyon üzerine ateş açıldı. Açılan ateş neticesi iki de Amerikalı öldü.”³⁹

5. Avusturya Şam Konsolosu Ranzi’nin Raporları

5.1. “Her ne kadar hükumet Ermenilere arazi tevdi ediyorsa da aletsiz, hayvansız ve tohumuz hiçbir şeye başlayamayacaklar. Şu anda meskun yerlerin dışında kendilerine tahsis edilen mıntıklalarda evsiz, açık arazide yatıyorlar ve yağışların başlamasıyla sıkıntıları arttı. Eşyalarını satarak edindikleri paraları uzun müddet yetmez. Şam’dakilere şahıs başı yevmiye 1 kuruş uzun müddet ödense bile açlık ölümlerinden korunamazlar. İskan edilenlerin büyük bir kısmı ölümden kurtulamayacaktır. Şu anda açlık ve salgın, aralarında korkunç tahribat yapmaktadır. Şam’da kaldıklarında her gün, bin kişiden en az on kişi ölüyordu. Bu salgın hastalıklar, Suriye’nin tamamı için de büyük bir tehlike oluşturuyor. Şurası sevindiricidir ki, çok sayıda çocuk, zorla veya ailelerinin isteğiyle Müslüman ailelere verildi. Böylece onlar her ne kadar efendilerinin milliyet ve dininden olacaklarsa da en azından açlık sebebiyle ölmekten kurtuldular.”⁴⁰

5.2. “Bir miktar Ermeni Şam’da bırakılırken, birçoğu Şam’ın etrafındaki köylere dağıtıldılar. Onlara en azından, onları ağır hava şartlarına karşı koruyacak evler verildi. Bunun ötesinde, köylerde arazilerini işleyerek kazanç elde etme imkanı buldular. Böylece hükumetin verdiği yiyecek parasıyla geçinebilirler. Köylülerden onlara kötü davranışlar sadır olmadı. Bu güne kadar

38 HHStA PA XXXVIII 366, Aleppo, 8 August 1915, Nr.Z.10/P

39 HHStA PA XII 463, Aleppo, 25 Oktober 1915, Z 15/P

40 HHStA PA XII 463, Damaskus, 7 November 1915, Nr.75/P

1 kuruş olan günlük para yetişkinler için 2 kuruşa, çocuklar için 1.5 kuruşa yükseltilmiştir. Birçok Ermeni, Mısır demiryolu inşaatında işçi olarak çalışıp kazanç elde etme imkanı bulmuştur. Demiryolu yönetimi çok sayıda Ermeniye istihdam etmek için şayan-ı takdir bir gayret göstermektedir. Cemal Paşa, göçmenlerin namus ve mallarına tecavüzle suçlanan bir jandarma subayını idam ettirmiştir. Cemal Paşa daha işin başında, "Ermenilerin nakli, devletin menfaati gereği lüzumludur. Fakat tehcir edilenlerin can, mal ve namusları hükümetin koruması altındadır" şeklinde yörenin tüm gazetelerinde bir ilan yayımlatmıştı."⁴¹

5.3. "Ermenilere Şam'da çok miktarda ev tahsis edilip oralara yerleştirildiler. Resmi makamlarca kendilerine günlük para verilmektedir. İhtiyacı olanlara elbise dağıtıldı. Yetişkinlere iş sağlandı. Çocuklar okula alındı. Kültür seviyesi yüksek olan Ermeniler, Suriyelilerin hayat standardının yükselmesinde rol oynadılar."⁴²

6. Avusturya Bursa Konsolos Vekili L. Tranó'nun Raporları

6.1. "Hükümet Ermenilere 14 Ağustos 1915'te, 17 Ağustos 1915 Salı günü, iç taraflara (Konya'ya) gönderilmek üzere yolculuk için hazır olmalarını emretti. Sadece mobilyalarını satmalarına izin verildi. İş yerlerine gelince, aynı makamlarca kapatılıp mühürlendiler. Genel Vali'nin dün bana dediğine göre, cins, yaş ve sağlık durumu gözetilmeksizin bütün Ermeniler sürülecektir. Mühürlenmiş dükkanlar ise bir komisyon tarafından birkaç gün sonra açılacak, eşyalar satılacak ve kalan eşya ile birlikte buradaki emniyet sandığına konacaktır. Zavallı halkın eşyalarının satışına dün başlandı ve komik rakamlarla satıldılar. Bakır malzemeler hemen hemen hediye edildi. Zenginler hiçbir eşya satmadılar. Evlerini döşeli olarak bırakmayı düşündüler. Şu andaki ilişkiler ve halkta paranın olmayışı sebebiyle bu eşyanın satışı zor, hatta imkansız. Sadece Hristiyanlar değil, Müslüman halktan da büyük bir bölüm hükümetin tutumu sebebiyle kızgın ve mutsuzdur."⁴³

6.2. "Dün erkenden Gregoryan Ermenilerinin şehirden çıkarılması başladı. Protestan Ermenileri geçici olarak burada kaldılar, muhtemelen hiç sürülmeyecekler. Buradaki hükümet yetkilileri bu sevkiyat için etraf köylerdeki bütün kağnıları toplayıp bu zavallı insanların nakliyatı için belirlediler. Yalnız kağnılar, ot ve buğday taşımak için olduklarından üstleri güneş ve yağmura karşı örtülmemiş. Dün erkenden yaklaşık 500 tane araba ile erkek, kadın ve çocuklar, yataklarıyla birlikte yüklendi. Dün gidenlerin sayısı takriben 1800

41 HHStA PA XII 463, Damaskus, 15 Februar 1916, Nr. 4/P

42 HHStA PA XII 463, Damaskus, 28 November 1916, Nr.32/P

43 HHStA PA XII 209, Brussa, 16 August 1915, Nr.441/P

kişiydi. Arabalarla Bilecik'e gittiler. Oradan da trenle Konya'ya gideceklermiş. Dünden beri dolaşan dedikoduya göre, sürülenler Konya'da bırakılmayacak, yaya olarak daha ilerilere (Mezopotamya deniyor) götürüleceklermiş. Dün gönderilenler en fakir ailelerden idiler. Bugün gideceklerin arasında daha iyi durumda olan aileler var ki, yaylı denen at arabaları kiraladılar. Atlı araba ile Bilecik'e 17-18 saatte iniliyor. Mutad olarak iki günde. Kağrı ile sekiz günde zor varılabilir. Bursa'dan sürülen 9000 kişinin 1/3'ü dahi yeni yerlerine varamazlar. Bazı Ermeni kızları Türklerle evlendiler. Bazıları da Türkler tarafından aynı şeye zorlanıyorlar. Sürgünden kurtulmanın tek yolu budur. Geçen cumadan beri pazar ölüdür. Ermeni dükkanlarının tamamı mühürlendi."⁴⁴

6.3. "Konuşulanlara göre Kürtler, sürgün edilen Ermenilere yolda saldırıp onları yağmalamak için Bursa'dan ayrılmışlar. Bu haberin doğru olup olmadığını belirlemem mümkün değildir. Ancak bildiğim kadarıyla buradaki bankalar, buradaki mahalli idareden, Ermenilerin ne paralarını ne de mücevheratlarını korumak için kabul etmemeleri yönünde emir almışlar. Bir çok Ermeni'nin sadece para değil mücevheratlarını da yanlarına aldıklarını biliyorum."⁴⁵

7. Avusturya Edirne Konsolosu Nadamlanzki'nin Raporları

7.1. "Burada kalan az miktardaki Ermeni ailelerinin tehcirine de ayın 1'inde, gece başlandı ve bugün de devam etti. ... İstanbul'dan gelen emir bu kez daha şiddetli gözüküyor. Kafkasya mağlubiyetinin bu zavallı kurbanlarını sürgünden, yani ölümden ancak İslam'a giriş kurtarabilir. Gani Bey, en yakın arkadaşı Alex Alexanian'ı ancak Müslüman yaparak kurtardı. Vali, Ermeni memurlara pazar gününe kadar zaman verdi; ya İslam'ı kabul edecekler ya da sürülecekler. Hayatlarını kurtarmak için kırk aile, İslam'a girmek için müracaatta bulundu. Dün bir sürü, yarı delirmiş kişinin hükümet konağına gelip babalarının dinini terk ettiklerini görmek çok üzücüydü."⁴⁶

7.2. "160 kişi Müslüman oldu. Tabii ki mahalli merciler gönüllü bir İslamlaşmadan bahsediyorlar. İslam'a girmeleri için baskı görüp görmedikleri sorulduğunda 'hayır' demek mecburiyetindedirler. ... İslam'a giren dul kadınlara ve kızlara Türklerle evlenmeleri söylenirken, genç Ermeniler de Türk kadınlarla evlenmeye zorlanıyor. Böylece Ermeni toplumu yok ediliyor."⁴⁷

44 HHStA PA XII 209, Brussa, 19.8.1915, Nr.453/P

45 HHStA PA XII 209, Brusse, 20 August 1915, Nr.460/P

46 HHStA PA XII 463, Adrianopel, 3 März 1916, Z. 19/P

47 HHStA PA XII 463, Adrianopel, 8 März 1916, Z. 21/P

7.3. “Ekselanslarına bildirdiğim gibi, ayın 12’sinde Merkés Kaymakamı Mehmet Ali, Müslüman olmuş Ermenilerin önde gelenlerini çağırıp: “Siz kalpten inanarak Müslüman olmadınız. Size verdiğimiz yeni evraklar, isim değişiklikleri ve kadınlar için kıyafet düzenlemesi, artık geçerli değildir. Siz yeniden, eskiden olduğu gibi Ermeni’siniz” diyor. Hayatları için endişeye kapılan Ermeniler yirmi kadar imza ile 700 kişi adına İstanbul’a, İçişleri Bakanlığı’na Müslüman kalmak istediklerine dair bir telgraf gönderiyorlar. İdarecilerin bu tavır değişikliğinin sebebi olarak şu olay gösteriliyor: Daha önce Müslüman olmuş Ermenilerden bir grup, 11 Mart 1916 tarihinde, Bulgaristan’a kaçmaya teşebbüs etmişler. Ön ayak olan kişi ve iki Ermeni vurulmuş, diğer on iki kişi ise yakalanmış. Kaymakam bu olayı, Ermenilerin iyi Müslüman olmadıklarının delili olarak gördü.

Askerdeki Ermeniler de kanaat önderlerinin tavsiyeleri üzerine İslam’a girmek için müracaatta bulundular. Kendilerine bunun gerekli olmadığı izah edildi. Pazar günü öğleden önce ilk kez kiliseye gidip ayine iştirak etmeleri için izin verildi. Kilise tekrar açıldı ve tutuklu olan papaz serbest bırakıldı.”⁴⁸

8. Avusturya Askeri Ataşesi Pomiankowski’nin Raporları

8.1. “Gerçekten Ermeniler, diğer Hristiyan unsurlar arasında müstesna bir yere sahiptiler. En zengin olan Rumlardan bile daha geniş bir muhtariyete maliktiler. Hristiyan dini cemaatleri, İstanbul’un fethinden itibaren çok büyük olan muhtariyet haklarından memnun idiler. Dini okullar ve vakıflar tamamen bağımsız idiler. Ermeni Patrikliği’nde sadece kilise ve mülkiyet idaresinin delegasyonu yoktu, bilakis ruhaniler ve laiklerden seçilmiş 140 üyelik bir millî meclisleri vardı. ... Ermeniler Rusya’da mutsuz oldukları müddetçe, Patrik’in bu organizasyonu Türkiye için tehlikeli değildi, tam aksine Eçmiyazın Katolikos’u, Türk-Ermeni Kilisesi’nin yardımı sayesinde Rus Hükümeti’nin asimilasyon arzularına karşı müessir bir muhalefet icra etti. Ermeni politikası değiştiğinden beri Türklere karşı Eçmiyazın Katolikosu’nun davranışı da değişti ve Osmanlı Ermenilerini Rusların safına çekmeyi ve Türkiye’ye karşı çalışmalarını sağladı. Şu anki savaşta Ermenilerin ruh ve bedenleriyle Ruslara bağlı oldukları bilinmektedir. ... Dolayısıyla Türklerin şimdi Ermenilere karşı aldıkları tedbirler için Avrupa fazla itiraz edemez. Çünkü Ermeni Kilisesi’nin durumu gerçekten devlet içinde devlet idi. Bu imtiyazlı durum, Ermeniler Türkiye’nin itaatkar vatandaşı oldukları sürece devam etmişti.”⁴⁹

8.2. “Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcında, Kafkasya Umumi Valisi Woronzoff-Daschkoff, Khatissian’ı çağırıp, “Ermenilerin bağımsızlıkları için

48 HHStA PA 463, Adrianopol, 16 März 1916, Z.25/P

49 Kriegsarchiv, KM Präs. 47-1/39, Konstantinopol, 15 August 1916, Mb. Nr.1688 von 1916

savaşma zamanı geldi” dedi. Ermenilerden on alay talep etti ve zafer durumunda bağımsız Ermenistan’ın kurulması için söz verdi. Fakat Türk bölgesinde, Rus bölgesinde değil. Ancak Türk Ermenistanı’nı fethettikten sonra Ruslar bu sözü hatırlamak istemediler. Ruslar, Türk-Ermenistanı’ndaki Ermenileri Kafkasya’ya götürüp, onların yerine iskan etmek üzere 60.000 Kazak ailesi getirdiler. Bu tedbirin icrası, ihtilalin (Bolşevizm) patlak vermesiyle akamete uğradı. Ruslar, Türk bölgelerini boşalttılar, maamafih Kafkasya’da kaldılar ve kuvvetli garnizonlar kurdular.”⁵⁰

9. Avusturya İstanbul Muhabere Bürosu

9.1. “Ermenilerin yaşadığı değişik vilayetlerden patrikliğe verilen bilgilere göre Türklerle Ermeniler arasında eski zıtlıklar zuhur etti ve Ermenilere karşı kötü bir hava oluştu. Toplu katliam hiç bir yerde olmadı ama bazı yerlerde zengin Ermeniler öldürüldüler ve evleri yağmalandı. Bu cinayetler işlenirken mercilerin olayları sadece seyretmeleri düşündürücüdür.”⁵¹

9.2. “Rus ajanları, İngiliz parası ile Ermenileri harekete geçirmek için çalıştılar. Ahmet Paşa’nın oğlu Gürcü Hasan Bey, Batum’da Müslüman-Ermeni Lejyonu kurup Türklere karşı faaliyet gösterdi. Bedirhan sülalesine mensup meşhur Kürt Rezzaq Bey de bu harekete katıldı. İran-Türk sınır boyunda etkili olmaktadır. Erzurum civarında birkaç ay önce birkaç yüz Ermeni tutuklanıp sürüldüler. Yirmi gün önce Bursa’da, 45 yaşına kadar olan Ermeniler askere çağrılıp uzak vilayetlere gönderildiler. Bunların sayıları tam tesbit edilemedi, ancak birkaç bin kişi olabilirler. İstanbul ve başka çeşitli yerlerde bombalar bulundu. Kendilerinden şüphe edilen Ermeniler, başarılı bir şekilde İstanbul’da toplandı. Her halükarda İngilizler, Ermenilerin Türklere karşı ayaklanmaları için büyük vaadlerde bulunmuşlardır.”⁵²

9.3. “İstanbul polisi hafta başında, önde gelen Ermenileri gözaltına aldı. Gözaltına alınanların sayısı hakkında resmi bir açıklama yapılmadı. Belli makamların verilerine göre 180 kişi idiler. Bu sayının çok daha fazla olduğu farz ediliyor. Özellikle entellektüeller, doktorlar, eczacılar, içlerinde “Sabah Gazetesi” baş redaktörünün de bulunduğu gazeteciler, Türk Üniversitesi’nde politik-tarih profesörü olan Diran Kelekian Efendi, Hınçak (sosyal demokrat), Taşnak (radikal) ve Ramgavar (demokrat) partilerine mensup olan kişiler gözaltına alındı. Bu partiler Ermenistan’ın muhtariyeti için faaliyet gösteriyor ve dışardaki Ermeni cemiyetleri veya komiteleri ile irtibat halindedirler. Tutuklananların bir bölümü Ankara ve Konya vilayetlerine gönderildi.

50 HHStA PA X 156, Konstantinopel, 25.Juni 1918, Beilage zu Bericht Nr.57/P.C.

51 HHStA PA XL 272, Konstantinopel, 18.1.1915, Nr.38

52 HHStA PA XL 272, Konstantinopel, 29/IV. 1915, Nr.165

Diğerleri büyük bir ihtimalle serbest bırakıldı. Haklarında delil bulunanlar Divan-ı Harp'te yargılanacaklardır. Bu meyanda Paris Komitesi'nin başkanı ve başkan yardımcısı, Divan-ı Harp'e çağrıldılar. Bu toplu tutuklamaların sebepleri resmen açıklanmadı. Ancak bu kişilerin, iç huzuru bozan insanlarla irtibat halinde buldukları ima ediliyor. Rusya, Ermenilerin 'yedi vilayetinin' tamamen Ermenilerin olması arzularını desteklediği için, savaşın başından beri Ermeniler Rusya ile beraber Rusya için çalışıyorlar ve Rusya'nın savaşı kazanmasını istiyorlar. Bundan dolayı, sadece Rusya-Ermenilerinden değil, Türkiye-Ermenilerinden de birçok kişi gönüllü olarak Rus ordusunun içinde savaşmaktadır. Rus ordusu Van'daki Alaşkert vadisine inerse, bir Ermeni isyanı başlayacağına sinyalleri mevcuttur. Türkler bunu bildikleri için bu sıkı tedbirleri aldılar. Son zamanlarda Van'da olup bitenleri öğrenmek çok zor. Ancak dağlık bir bölge olan Zeytun'da, bir Ermeni çetesi isyan çıkarmayı deniyor. Orada Ermeniler askerlik hizmetini reddediyorlar. Oraya gönderilmiş olan jandarma komutanını ve bir binbaşyı öldürdüler. Bu bölgeye, isyan teşebbüsünü önlemek gayesiyle asker gönderildi. Bu hadiseler ve polislin elde ettiği, düşmanlarla birlikte hareket etmeleriyle ilgili başka istihbarat, Ermenilerin toplu olarak tutuklanmalarına sebep olmuş olabilir.”⁵³

9.4. “Şu ana kadar yaklaşık olarak 500 entellektüel Ermeni tutuklandı. Sabah gazetesi şef redaktörü ile üniversite hocası Kelekian da onların içindedir. Kelekian 1895-1896'da ihtilalci Patrik İzmirlıan'ın sekreteri idi. Sonra serbest bırakıldı ve son senelerde Türkler nezdinde iyi bir yer kazandı. Buna rağmen Ermenilerin en tehlikeli ve müessir ruhani yöneticisidir. Türk tarafının iddiasına göre Ermeniler burada, Sultan'ın tahta çıkış kutlamalarında, İngiliz paraları karşılığı provokasyonda bulunacaklar. Böylece, Çanakkale Boğazı'ndaki ordunun birçok birlikleri İstanbul'a sevk edilecek, ki işgal birlikleri kolaylıkla karaya çıkartma yapabilsinler. Bu planda, şu anda Sofya'da bulunan eski İngiliz elçiliği tercümanı Fitzmaurice de beraber çalışmıştır.”⁵⁴

9.5. “Son zamanlarda Sivas, Bitlis ve Ermenilerin yaşadığı diğer yerlerde, keza İstanbul'da, önemli miktarda bomba bulundu. Bazı tanınan Ermeniler, Adana ve başka yerlere kaçmayı başardılar. Bu arada bazı suçsuzlar müteessir oldular ise de İngiliz ve Rus kışkırtmalarının yığıldığı patlayıcıları temizlemek şarttı.”⁵⁵

9.6. “Çok sayıda Osmanlı Ermenisi'nin, Rusya'nın Kafkasya ordusunda hizmet etmesi, Rusların Van'ı işgal etmeleriyle eş zamanlı olarak Van bölgesindeki Ermeni isyan hareketi ve eski Türk-Ermeni Mebus'u Pastırmacıyan başkanlığında, geçici bir Ermeni Hükümeti'nin kurulmasının intikamı olarak

53 HHStA PL245, Konstantinopel, 29 April 1915, Nr. 36

54 HHStA PA XL272, Konstantinopel, 5/V.1915, Nr.174

55 HHStA PA XL272, Konstantinopel, 10/VI.1915, Nr.216

Türkler, Anadolu'nun çoğu yerlerindeki Ermenileri uzaklaştırmaya başladılar. Binlerce Ermeni, rahat duranlar da dahil olmak üzere, Karadeniz sahillerinden Anadolu'nun içlerine doğru, çoğu da Musul'a gönderildiler. Kadın ve çocukları erkeklerden ayırdılar. Buradaki Ermeniler çok sıkı denetleniyorlar. Polis devamlı, gizlenmiş silah ve dinamitler aramaktadır. Söylendiğine göre İç Anadolu'daki yakınlarından haber alan tüccar Ermeniler, İslam dinini kabul etmişler ve aile efradlarına da aynı şeyi yapmayı tavsiye etmektedirler. Türklerin bu yöntemleri Ermeniler arasında Alman düşmanlığının artmasına sebep oluyor. Almanlar göz yumduğu için bunlar oluyor diyorlar.”⁵⁶

9.7. “İnkâr edilemez bir şeydir ki Türkler Ermenilere hakim olamıyordu. Türklerin katledildiği Van'da bir Ermeni Milli Hükümeti vardı. 10.000 civarında Ermeni, Rusya'nın Kafkas ordusuna kaçmış ve Ermeni alaylarını kurmuşlardı. İç kısımlarda da Türk ordusunu arkadan vurmak için çeteler kurulmuştu. Açıktır ki Türkler de bu hareketi kontrol altına almak için karşı tedbirler alıyorlar. Gelen haberler, mutad olduğu üzere mübalağalı ise de kaygı vericidir: Ermeni erkekleri bir araya toplanıyor ve kurşuna diziliyorlar. Yerlerini terketmek mecburiyetinde kalan kadınlar ve çocuklar, uçurumlara sürülüyor ve suda boğuluyorlar. Dokuz vilayeteki bütün Ermeniler - yani Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Adana, Halep ve Üç Sancak'taki Ermeniler - Mezopotamya'ya, Zor ve Viranşehir çöllerine, Musul ve Bağdat arasına sürülüyorlar. Genel seferberlikten dolayı, 15 yaşından 60 yaşına kadar silah tutabilenler askere alınmıyorlar ve cephe hizmetinde kullanılıyorlar. Yani sadece kadınlar, çocuklar ve yaşlılar sürgüne gönderiliyorlar. Araba olmadığı için intikaller yaya olarak yapılıyor. Yürüyüşteki zorluklar büyük. Yanlarına aldıkları ufak tefek eşyalarını da Kürt eşkiyalar gasp ediyor. Yerlerine varanların bir kısmı öldü. Çift malzemesi olmadığı için çölde açlığa mahkumdurlar. Ermeni Patriği'nin, Ermenilerin yabancı bir ülkeye göçmelerine izin teklifi, Türk hükümetince kabul görmedi. Patriğin açıklamasına göre, öldürülen Ermenilerin sayısı 4000'e yükselmiş. Patriğe göre Ermeniler Türkleri katletmedi, Türkler Ermenileri, Ermeniler, Rus askerlerini Erzurum'a girerken iyi karşıladılar diye katletti. Sonra bazı bölgeler Türklerden tekrar alınıp, Türkler oraları boşaltırken Ermeniler intikam almak için Türk köylerini bastılar. Ermeniler sadece İstanbul'da değil, Adana, Diyarbakır ve başka yerlerde de öldürüldü. Bütün Ermeni piskoposları hapisanededirler. Diyarbakır Piskoposu öldüresiye dövüldü. Ermeniler büyük oranda her yerde kötü muameleye tabi tutuluyorlar. Ermeni halkının sefaleti çok büyük. Anneler çocuklarını 5'er kuruşa satıyorlar.”⁵⁷

9.8. “Ermeni çevrelerince, Türklerin, Ermenilerin ekonomik hakimiyetinden kurtulup, iktisaden kendi ayaklarının üzerinde durabilmek için Ermenileri yok

56 HHStA PA XL 272, Konstantinopel, 10/7 1915, Nr.249

57 HHStA PA I 944, Konstantinopel, 16 Juli 1915, Nr.274/K.D.

etmek veya zayıflatmak istedikleri iddia ediliyor. Tahkikatıma ve düşünceme göre bu iddia doğru değildir.”⁵⁸

9.9. “Jön Türkler’in Ermeni unsurunu, savaşı fırsat bilip içerilere sürerek azaltması dahiyane ve cesurca bir devlet işidir. Ermeni verilerine göre, yok edilen Ermenilerin sayısı bir milyonu buluyor ki bu hiç şüphesiz çok aşırı bir mübalağadır. Türk verilerine göre, Ermenilerin Van ve Erzurum’da katlettikleri Türk sayısı ise 80.000’dir. Katı tedbirlerin içinde, Ermeni memurlarını emekliye sevk etmek ve sıkça vazifeden nefyetmek de mevcuttur. Ermeni verilerine göre Ermeni memurlarının oranı %2’lere düşmüştür.”⁵⁹

9.10. “Önümde Ermenilerin katledilmesi hakkında biriktirdiğim bir yığın haber var. Tekrar ediyorum: Bunlar üzücü şeyler fakat her yönden ölçüsüz bir şekilde mübalağalı. Bütün haberciler ve münekkitler, Ermenilerin, önce Erzurum ve Van’da başlattıkları olaylar ve Türkiye’nin şu anda devam eden savaşı sebebiyle, ispat edilmiş isyan hazırlıkları gibi günahlarını unutmışlar.”⁶⁰

10. Çeşitli Raporlar

10.1. “Suedie’den (Antalya), Urfa’dan ve Zeytun çevresinden silahlı kuvvetlerle Ermeniler arasında kanlı çatışma haberleri geliyor. Ermeniler, Türk hükümetinin silahlarını teslim etmelerini istemesi üzerine silahla karşılık verdiler. Hala savaşlarını sürdürüyorlar. Diyarbakır havalisinden gelmiş olan 2000 kişilik Ermeni çetesi, Ra’su l-Ayn’da bir Çerkez yerleşim birimine saldırdı. Asker yardımıyla son kişiye kadar yok edildiler. Ermenilerin tehciri devam ediyor. Şimdi memleketin içlerindeki Katolik ve Protestan Ermenileri de boşaltıyorlar. Tahliye edilenler arasında sefalet ve ölümler hüküm sürüyor. Hükümet tarafı, tahliye edilenlerin acılarını yok etmek için çabalıyor. Kendilerini birinci derecede endişeli gösteren Hristiyan çevreler hükümete yeterince yardımcı olmuyorlar.”⁶¹

10.2. “İngiliz Lordlar Kamarası’nda Ermeni tehciri hakkında bir konuşma yapan Lord Cromer, kurbanların sayısının iddia edildiği gibi 800.000 olduğuna inanmanın mümkün olmadığını, ama olan bitenlerden Almanya’nın da sorumlu olduğunu, çünkü Almanya’nın İstanbul üzerinde etkili olduğunu dile getiriyor. İngiltere’deki bu suçlamalar, “Wochenblatt der Frankfurter Zeitung” isimli Alman gazetesinde 12 Ekim 1915 günü tenkit ediliyor ve şöyle deniyor: “İngilizler, müttefikleri olan Rusların Yahudileri katletmelerine, Almanları

58 HHStA PL 246, Konstantinopel, 24 August 1915, Nr.298 Inneres.

59 HHStA PL 246, Konstantinopel, 6 September 1915, II Nr.303 Inneres.

60 HHStA PL 246, Konstantinopel, 22 November 1915, I Nr.318 Inneres .

61 HHStA PA XXXVIII 366, Aleppo, 27 August 1915, Nr.Z 12/P

öldürmelerine, yağmalamalarına ve onlara kötü muamele yapmalarına hiçbir şey demezken Ermenistan'daki sözde mezalimi Almanlara mal etmek istiyorlar. Eğer Ermeniler, Türkler tarafından sert muameleye uğradılarsa, suçu kendilerine atfetmelidirler. Eğer Ermenistan'daki tecavüzlere Avrupa tarafından birileri sebebiyet verdiyse bunun suçu Almanya'ya ait değil, tahriklerle ve para desteğiyle Türkiyeli Ermenilerin isyanına sebebiyet veren düşmanlarımıza aittir. Bu isyanda binlerce Müslüman, Ermeniler tarafından katledilmiştir. 23 Eylül günü, Londra'da çıkan "Daily Chronicle" isimli gazete, Ermenistan'ın, itilaf devletlerinin yedincisi olduğunu yazmıştır. Eğer Türkler bundan sonra sert tedbirler aldılarsa, bunun suçu isyankar Ermenilerindir.

Almanya'nın suç ortaklığı söz konusu değildir. Suç ortaklığı tahrikkar İngilizler, Ruslar ve Fransızlara aittir."⁶²

Başlangıçta düşmanla iş birliğini engellemek için cepheye yakın yerlerde ikamet eden Ermenilerin iç kısımlara nakledilmesi şeklinde planlanan tehcir, daha sonra bütün Anadolu'ya teşmil edilmiştir.

10.3. "Ermenilerin bazıları tehirden kurtulmak için İslam dinine geçmeye başlamışlardı. Daha sonra hükümet, İslam'a girişlere müsaade etmez olmuştu. 1916'nın ilk ayında bilhassa Ermeni askerleri arasında din değiştirme meselesi büyük boyutlar kazandı. Bu husus Ermeni çevrelerinde büyük rahatsızlıklara yol açtı. Ermeniler İslam'a

girmeden önce, ya Amerikan Elçiliği marefetiyle Protestan ya da Papalık marifetiyle Katolik olmak için uğraşıyorlardı."⁶³

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı esnasında Anadolu'daki Ermenilerin geçici olarak Mezopotamya'ya gönderilmesini, Ermeni katliamı olarak kabul eden Avrupalı yazarların başında gelenlerden biri olan Lepsius, bu kanaate 'toplular sürgün toplular katliam demektir' mantığı ile varmaktadır.

Halbuki tehirdin gayesi, Ermenilerin düşmanla iş birliği yapmalarına ve isyana kalkışmalarına mani olmaktır. Nitekim Van ve Zeytun isyanlarına kadar böyle bir tedbir düşünülmemiş, seferberlik ilanından tam dokuz ay sonra bu yola başvurulmuştur. Başlangıçta düşmanla iş birliğini engellemek için cepheye yakın yerlerde ikamet eden Ermenilerin iç kısımlara nakledilmesi şeklinde planlanan tehcir, daha sonra bütün Anadolu'ya teşmil edilmiştir.

Makalede yer alan Avusturyalı misyon şeflerinin raporlarında da görülmektedir

62 HHStA PA XII 463, Frankfurt, 12 Oktober 1915, Nr.41

63 HHStA PA XL 274, Konstantinopel, 6.1.1916, Nr.4

ki tehcir kararında ve uygulamasında asla Ermenileri yok etmek gibi bir niyet yoktur. Zaten Katolik ve Protestan Ermeniler tehcire tabi tutulmamıştır. Bunun yanında Ermeni asker ve aileleri, memurlar ve aileleri, dullar ve yetimler yerlerinde bırakılmışlardır.

Sevkiyat için tren ve arabalar tahsis edilmiş olup yol emniyeti sağlanmaya çalışılmıştır. Beraberlerinde götürmek istedikleri eşyalarını yanlarına almışlardır. İskân mahalline ulaşanlara arazi ve iaşeleri için yevmiye verilmiştir. Taşınmaz malları vazifeli komisyon tarafından korunmuştur. Hayvanlar ve bozulabilen malları komisyonca satılıp paraları daha sonra kendilerine ödenmiştir. Bu işler esnasında görevlerini ihmal eden veya kötüye kullanan devlet görevlileri cezalandırılmıştır.

Sevkiyat, 25 Kasım 1915 tarihinde durdurulmuş ve savaş bittiği zaman da isteyen Ermenilere yerlerine dönmek için izin verilmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri:

HHStA PA X 156.

HHStA PA XII 209.

HHStA PA XII 210.

HHStA PA XII 463.

HHStA PA I 944.

HHStA PA I 946.

HHStA PL245.

HHStA PL 246.

HHStA PA XL 272.

HHStA PA XL 274.

HHStA PA XXXVIII 366.

HHStA PA XXXVIII 368.

Kriegsarchiv, KM Präs. 47-1/39.

Yayımlanmış Kaynaklar:

Eduard Bernstein, *Die Leiden des Armenischen Volkes und die Pflichten Europas*, Berlin 1902.

Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam 1919.

Karen Jeppe, *Neu-Armenien im Abrahamsland*, Potsdam 1930.

Paul Essabalian, *Das Armenische Volk im Wandel der Jahrhunderte*, Wien 1939.

Paul Rohrbach, *Erlebnisse und Erfahrungen in Armenien*, Leipzig 1926.

Tessa Hofmann, *Die Armenier*; Basım yeri ve tarihi yok.

Makaleler:

Hermann Golz, *Zwischen Deutschland und Armenien*, Theologische Literaturzeitung 108, Jahrgang Nr.12 Dezember 1983.

Ramazan Yıldız, "Vilayat-ı Sitte'de Ermenilerle ilgili Reformlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 25.

İnternet Siteleri:

Devlet Arşivleri, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>.

Hans-Lukas Kieser, *Zion-Armenien-Deutschland. Johannes Lepsius und die "protestantische Internationale" in der spätosmanischen Welt*. <http://www.lepsiushaus-potsdam.de>; Publikationen.

Wolfgang Gust ve Sigrid Gust, *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16 - Dokumente aus dem Politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts*, <http://www.armenocide.de>, 1914-08-11-DE-001-V.

